

ΝΟΜΟΚΑΝΟΝΙΚΑ

ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΥ ΚΑΙ ΚΑΝΟΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Έτος ΚΒ' • Τεύχος 2 • Νοέμβριος 2024

Ι. Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ

50 ΧΡΟΝΙΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Σχέσεις Εκκλησίας και Κράτους

Α Ν Α Τ Υ Π Ο



ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΑΚΚΟΥΛΑ
ΑΘΗΝΑ - ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΝΟΜΟΚΑΝΟΝΙΚΑ

Εξαμηνιαία Επιθεώρηση Εκκλησιαστικού και Κανονικού Δικαίου
A Biannual Review of Ecclesiastical and Canon Law

ΙΔΡΥΤΗΣ-ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ

ΕΚΔΟΣΗ-ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΑΚΚΟΥΛΑ Α.Ε. (Αθήνα - Θεσσαλονίκη)

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΑΧΙΛΛΕΥΣ ΑΙΜΙΛΙΑΝΙΔΗΣ, Πρόεδρος της Κυπριακής Ακαδημίας Επιστημών, Γραμμάτων και Τεχνών - Κοσμήτορας Νομικής Σχολής Πανεπιστημίου Λευκωσίας - Δικηγόρος • ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Αναπλ. Καθηγητής Εκκλησιαστικού Δικαίου Νομικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών - Δικηγόρος • ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΙΑΤΡΟΥ, Δ.Ν. - Δικηγόρος • ΖΩΗ ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ, Δ.Ν. - Δικηγόρος - Ειδική Επιστήμων στον «Συνήγορο του Πολίτη» - Μέλος Σ. Δ. Εθνικής Αρχής Διαφάνειας • ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΚΟΝΤΗΣ, Δ.Ν. - Δικηγόρος • ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΡΕΜΠΕΝΙΟΣ, Δ.Ν. - Δικηγόρος • ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΤΙΣΤΑΚΙΣ, Δικαστής Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου • ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΚΑΚΗΣ, Καθηγητής Εκκλησιαστικού Δικαίου Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης - Δ.Ν. - Δικηγόρος • ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Δικηγόρος - LL.M. - Ειδικός Νομικός Σύμβουλος Ι. Συνόδου Εκκλησίας της Ελλάδος • ΘΕΟΔΟΣΙΟΣ ΤΣΙΒΟΛΑΣ, Δ.Ν. - Δικηγόρος.

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΥΛΗΣ
Γ. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΕΥΧΟΥΣ
Γ. ΖΙΑΖΟΠΟΥΛΟΣ • Ζ. ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ • Δ. ΚΡΕΜΠΕΝΙΟΣ • Ε. ΠΑΛΙΟΥΡΑ

© ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΑΚΚΟΥΛΑ Α.Ε. 2024

Γραφεία Αθήνας: Ιπποκράτους 23, 10679, τηλ.: 210 33.87.500 - fax: 210 33.90.075

Κ. Λουκάρεως 29, 114 75, τηλ.: 216 10.00.730

Γραφεία Θεσσαλονίκης: Φράγκων 1, 54626, τηλ.: 2310 535.381 - fax: 2310 546.812

Εθνικής Αμύνης 42, 546 21, τηλ.: 2310 244.228-9 - fax: 2310 244.230

Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <http://www.sakkoulas.gr>

Διεύθυνση ηλεκ/κής αλληλογραφίας: info@sakkoulas.gr

ISSN: 1109-4818

Συνδρομή 2024: • Φυσικών προσώπων: 55 € • Νομικών προσώπων: 75 € • Φοιτητών: 45 €

• Τιμή τεύχους: 40 €

Εξώφυλλο: *Η Δίκη ενόπιον του Πιλάτου*, Codex purpureus (6ος αι), Ευαγγέλιο του Rossano (Ιταλία)

50 ΧΡΟΝΙΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ *Σχέσεις Εκκλησίας και Κράτους**

I. Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ

I. Προδιάθεση

1. Είναι, πράγματι, γεγονός ότι οι μεγαλύτερες κρίσεις στις σχέσεις Εκκλησίας – Κράτους στη χώρα μας συνέπεσαν με ανώμαλες περιόδους της πολιτικής της ιστορίας. Και, συνάμα, συνδέθηκαν με τη δημιουργία *αρχιεπισκοπικών ζητημάτων*, πράγμα, ίσως, εν τέλει ευεξήγητο ως εκ της σημασίας που, *παρά πάσα κανονική τάξη*, διαδραματίζει το πρόσωπο του «*Αρχιεπισκόπου Αθηνών και πάσης Ελλάδος*» στα πολιτικά πράγματα της χώρας μας, καίτοι τούτο ούτε γεωγραφικώς ακριβολογεί, αφού δεν κυριολεκτεί το «*πάσης Ελλάδος*», καθώς Κρήτη και Δωδεκάνησα δεν υπάγονται στην Εκκλησία της Ελλάδος, ούτε από άποψη κανονικού δικαίου δικαιολογείται, αφού ο «*Πρώτος*» στην Εκκλησία της Ελλάδος είναι η Σύνοδος και όχι ο εκάστοτε Αρχιεπίσκοπος...!

Παρεπόμενη συνέπεια των κρίσεων αυτών ήταν πάντοτε και η διατάραξη ή/και διάρρηξη των σχέσεων της Ελλαδικής Εκκλησίας με τη Μητέρα Εκκλησία, το Οικουμενικό Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης. Παρενθετικώς υπογραμμίζω στο σημείο αυτό, ότι εάν είχε τηρηθεί, κατά γράμμα, ο *Πατριαρχικός και Συνοδικός Τόμος του 1850*, με τον οποίο ανακηρύχθηκε η Αυτοκεφαλία της Εκκλησίας της [τότε] Ελλάδος, και δεν είχε ανατραπεί από την

* Αναδημοσίευση της μελέτης με τίτλο «*Σχέσεις Εκκλησίας και Κράτους*» από τον συλλογικό τόμο με τίτλο «*50 χρόνια Δημοκρατία. Τι άλλαξε; Πόσο αλλάξαμε;*» [επιμ.: Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ, Σ. ΡΙΖΑΣ] στη σειρά «*Βήμα στην Ιστορία*», 7, (εκδ. ΑΛΤΕΡ ΕΓΚΟ ΑΕ, 2024, σ. 96-125) που κυκλοφόρησε ως ένθετη προσφορά βιβλίου με το «*Το Βήμα της Κυριακής*» της 30.6.2024.

Πολιτεία, μονομερώς, δύο μόλις χρόνια αργότερα, θα είχαμε έκτοτε ένα σύστημα ομοταξίας ή *ήπιου χωρισμού* στη χώρα μας. Καθώς ο Τόμος ρητώς θέτει ως *Όρον* της Αυτοκεφαλίας ότι η Εκκλησία της Ελλάδος θέλει διοικείται «*κατά τους θείους και ιερούς κανόνες ελευθέρως και ακωλύτως από πάσης κοσμικής επεμβάσεως*».

2. Όπως ακριβώς έπραξε η δικτατορία της 4 Αυγούστου 1936, έτσι και η δικτατορία των συνταγματαρχών που εκδηλώθηκε και επικράτησε στις 21 Απριλίου 1967, ως πρώτο στόχο της έθεσε την αντικατάσταση του νόμιμου και κανονικώς εκλεγμένου Αρχιεπισκόπου Αθηνών, του *Χρυσόστομου* [Χατζησταύρου], με τον εκλεκτό της (τότε Αρχιμανδρίτη και Πρωθιερέα των Ανακτόρων) *Ιερώνυμο* [Κοτσώνη], τον οποίο «εξέλεξε» μια «*Αριστίνδην Σύνοδος*» αποτελούμενη από οκτώ Αρχιερείς προσκείμενους στη δικτατορία!

Κατά την περίοδο της Αρχιεπισκοπίας του, ο Ιερώνυμος Α΄ έθεσε σε ισχύ νέο Καταστατικό Χάρτη, το Ν.Δ. 126/1969 (στην πραγματικότητα αναγκαστικό νόμο) που ανέτρεψε βασικούς όρους των κειμένων με τα οποία το Οικουμενικό Πατριαρχείο είχε χορηγήσει την Αυτοκεφαλία στην Εκκλησία της Ελλάδος, με τον Πατριαρχικό και Συνοδικό Τόμο του 1850 και στη συνέχεια είχε αναθέσει τη διοίκηση των Μητροπόλεων του στην ελληνική επικράτεια, «*επιτροπικώς*» και «*εν τοις επί μέρους*», στην Εκκλησία της Ελλάδος με τον Πατριαρχικό και Συνοδικό Τόμο του 1928.

Αυτό είχε ως συνέπεια τη διάρρηξη των σχέσεων με το Οικουμενικό Πατριαρχείο, με την πάροδο δε των ετών και τις διστακτικές, αρχικώς, αντιδράσεις κάποιων Ιεραρχών της Ελλαδικής Εκκλησίας, οι οποίες εντάθηκαν στη συνέχεια.

Σειρά γεγονότων και συγκυριών, για τα οποία θα γίνει αμέσως λόγος, επέφερε, όλως απροσδοκίτως, την επάνοδο στην «*κανονική τάξη*» την Εκκλησία της Ελλάδος *πριν από τη Μεταπολίτευση*, με αποτέλεσμα να περιοσθεί από την αποχουντοποίηση που ακολούθησε σε όλους τους τομείς της δημόσιας διοίκησης. Θα περιείχε τουλάχιστον δόση αληθείας ο ισχυρισμός ότι μια *οιοει «μεταπολίτευση»* προηγήθηκε στη διοικούσα Εκκλησία, πριν από την πραγμάτωσή της, στις 23/24 Ιουλίου 1975.

II. Τα «προεόρτια»

1. Εσωτερικές διεργασίες στον στενό κύκλο των πραξικοπηματιών, μετά την αιματηρή καταστολή της εξέγερσης του Πολυτεχνείου, οδήγησαν, στις

25 Νοεμβρίου 1973, στην κατάργηση του τότε «Πρόεδρου» της Δημοκρατίας Γ. Παπαδόπουλου και της «κυβερνήσεως» υπό τον Σπ. Μαρκεζίνη, παλαιό αρχηγό του κόμματος των «Προοδευτικών», που, υποτίθεται, επρόκειτο να αποτελέσει τη μετάβαση από την «Επανάσταση» σε δημοκρατική διακυβέρνηση, και επέβαλαν νέα ηγεσία.

Η νέα ηγεσία, υπό τον Σιρατηγό Φ. Γκιζίκη ως «Πρόεδρο» της Δημοκρατίας και τον Αδαμ. Ανδρουτσόπουλο ως «Πρωθυπουργό», ορκίστηκε παράδοξως όχι από τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών Ιερώνυμο Α΄, όπως θα ανέμενε κανείς κατά την κανονική τάξη και την επικρατήσασα συνήθεια, αλλά από τον *Μητροπολίτη Ιωαννίνων Σεραφείμ [Τίκα]*.

Η ιεροπραξία αυτή έλαβε χώρα χωρίς την άδεια, ούτε καν γνώση, του επιχώριου Επισκόπου, δηλαδή του Αρχιεπισκόπου Αθηνών, ο οποίος και κατήγγειλε την *κανονική παράβαση*, καθώς η συμπεριφορά αυτή συνιστούσε χωρίς αμφιβολία το κανονικό αδίκημα της «*εισπηδήσεως*» σε άλλη επισκοπική περιφέρεια, το οποίο προβλέπουν και τιμωρούν οι 1. κανόνες.

Πέραν τούτου, όμως, η ενέργεια αυτή αποτελούσε και μία σοβαρή ένδειξη για την πρόθεση της νέας τάξης πραγμάτων να επέμβει στην Εκκλησία και να επιχειρήσει να ρυθμίσει τα εσωτερικά της ζητήματα εκκινώντας από τον Αρχιεπίσκοπο, τον οποίο προφανώς, *de facto*, έθετε σε αμφισβήτηση.

Τη φορά αυτή πάντως τη διέξοδο στην κρίση έδωσε η παραίτηση του τότε Αρχιεπισκόπου Ιερώνυμου Α΄, στις 15 Δεκεμβρίου 1973. Η πρώτη λοιπόν πράξη της *δεύτερης φάσης της δικτατορίας* στον χώρο της Εκκλησίας ήταν το Π.Δ. 442/1973 που ενέκρινε την από 19 Δεκεμβρίου 1973 απόφαση της Διαρκούς Ι. Συνόδου (*στη συνέχεια: Δ.Ι.Σ.*), με την οποία είχε γίνει δεκτή η παραίτηση του Αρχιεπισκόπου Αθηνών. Με τον τρόπο αυτόν ελευθερώνονταν ο δρόμος για την αποκατάσταση κανονικής διοίκησης στην Εκκλησία της Ελλάδος.

2. Η αμέσως επόμενη πράξη της «Κυβερνήσεως» που προήλθε από τη μεταβολή της 25ης Νοεμβρίου 1973 και αφορούσε στα εκκλησιαστικά ζητήματα ήταν η Συντακτική Πράξη (*στη συνέχεια: Σ.Π.*) 3/1974, κύριοι εμπνευστές της οποίας ήταν ο τότε Υπουργός Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων Παν. Χρήστου, Καθηγητής στη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και ο Γενικός Διευθυντής Θρησκευμάτων (υφηγητής τότε στην ίδια Σχολή) Αθ. Αγγελόπουλος.

Στο προοίμιο της Σ.Π. 3 διαπιστώνόταν αφενός το γεγονός της δημιουργίας στην Εκκλησία της Ελλάδος, «*από εξαιτίας*», μιας κατάστασης αντίθετης προς τους ι. κανόνες, αφετέρου δε η ανάγκη αποκατάστασης της κανονικής τάξης με την εκλογή νέου προκαθημένου σύμφωνα με τους ι. κανόνες, και μάλιστα «*κατά την διαδικασία του τριπροσώπου δελτίου*», διαδικασίας *όλως αντικανονικής*, με σκοπό τη διασφάλιση της εκλογής του (ήδη) εκλεκτού της δικτατορίας...

Στην εκλογή προκαθημένου δεν θα μετείχαν οι Μητροπολίτες εκείνοι που *συνέπραξαν* στην αντικανονική εκλογή Αρχιεπισκόπου το έτος 1967 (*Αριστίνδην Σύνοδος*) και όσοι *εκλέχθηκαν* από Σύνοδο που αντικανονικά προεδρευόταν από τον εν λόγω Αρχιεπίσκοπο (Ιερώνυμο Α'), καθώς επίσης όλοι οι τιτουλάριοι Επίσκοποι και οι τιτουλάριοι Μητροπολίτες. Εκλόγιμοι για τον αρχιεπισκοπικό θρόνο ανακηρύσσονταν εξάλλου όλοι οι Επίσκοποι της Εκκλησίας της Ελλάδος, οι οποίοι είχαν εκλεγεί και χειροτονθεί κανονικά.

Ο τρόπος συγκρότησης με τη Σ.Π. 3/1974 της Συνόδου της Ιεραρχίας, η οποία απαρτιζόταν τελικώς από 32 μέλη, που ρητώς ορίσθηκαν με το Ν.Δ. 274/1974, εξασφάλιζε μεν την *κανονική σύνθεση* του συγκεκριμένου σώματος, αλλά η Σύνοδος αυτή δεν ήταν πλέον η Ι. Σύνοδος της Ιεραρχίας (στη συνέχεια: Ι.Σ.Ι.), με την έννοια του *σώματος όλων των Αρχιερέων*. Ήταν μία *πολυμελής Σύνοδος κανονικών και εν ενεργεία Μητροπολιτών της Εκκλησίας της Ελλάδος*.

Οι πράξεις, εξάλλου, που θα εκδίδονταν σε εφαρμογή της Σ.Π. 3 και του Ν.Δ. 274, δεν θα υπόκεινταν σε *αίτηση ακύρωσης ή προσφυγή* ενώπιον του Συμβουλίου Επικρατείας, ακόμη και στην περίπτωση που ο λόγος ακύρωσης θα αναφερόταν στους όρους και τις προϋποθέσεις που ετίθεντο με την Σ.Π. 3 ή το νομοθετικό διάταγμα.

Με βάση τις διατάξεις της Σ.Π. 3 και του Ν.Δ. 274/1974 η «Ι.Σ.Ι.» με την *ειδική σύνθεσή* της, παρόντων 28 από τους 32 Ιεράρχες, κατήρτισε στις 12 Ιανουαρίου 1974, παρουσία του «Υπουργού» Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, το *τριπρόσωπο δελτίο* για τον αρχιεπισκοπικό θρόνο, το οποίο αποτελούσαν κατά σειρά οι Μητροπολίτες Ιωαννίνων *Σεραφείμ [Τίκας]*, Σερβίων και Κοζάνης *Διονύσιος [Ψαριανός]* και Μεσσηνίας *Χρυσόστομος [Θέμελης]*. Μεταξύ των τριών Αρχιερέων *προκρίθηκε*, με το Π.Δ. 15/1974, από την τότε κρατούσα κατάσταση, δηλ. από τη «δικτατορία Ιωαννίδη», για την πλή-

ρωση του αρχιεπισκοπικού θρόνου, ο από Άρτης (1949-1958) *Μητροπολίτης Ιωαννίνων* (1958-1974) *Σεραφεΐμ [Τίκας]*. Συνεπώς θεωρώ τουλάχιστον ατυχή την άποψη ότι με την εκλογή Σεραφεΐμ αρχίζει η μεταπολίτευση στην Εκκλησία!

3. Έργο της συγκεκριμένης «Ι.Σ.Ι.», πλην της εκλογής νέου Αρχιεπισκόπου, ήταν, κατά τη διατύπωση της Σ.Π. 3, «*και η λήψις παντός μέτρου αποβλέποντος εις την συμφώνως προς τους Ιερούς Κανόνας αποκατάστασιν της εκ της αντικανονικής εκλογής του τέως Προκαθημένου διασαλευθείσης εκκλησιαστικής τάξεως καθ' όσον αφορά εις την πλήρωσιν Μητροπολιτικών εδρών ή την εκλογήν τιτουλαρίων μητροπολιτών ή τιτουλαρίων επισκόπων*».

Εφόσον λοιπόν μία και μόνη αντικανονικότητα αναγνώριζε η Σ.Π. 3, μία και την ίδια μεταχείριση θα έπρεπε να γνωρίσουν και όλοι οι αντικανονικοί Ιεράρχες, και τούτο ανεξαρτήτως από την τυχόν ύπαρξη και άλλων αντικανονικοτήτων. Δηλαδή η «Ι.Σ.Ι.» θα έπρεπε ή να τους θεωρούσε όλους αντικανονικούς και να κήρυσσε τους θρόνους σε χηρεία ή να αποδεχόταν «*κατ' οικονομίαν*» την κατάσταση που είχε από ετών δημιουργηθεί και να τους αναγνώριζε όλους ως κανονικούς, ενώ οποιοδήποτε άλλο παράπτωμα θα έπρεπε να παραπεμφθεί στα αρμόδια *εκκλησιαστικά δικαστήρια*.

Άλλωστε, στην πραγματικότητα και οι δύο μερίδες της Ιεραρχίας είχαν συνεργαστεί με τη μία ή την άλλη φάση της «*δικτατορίας των συνταγματαρχών*» και είχαν θεμελιώσει στη στρατιωτική εξουσία τα όποια μέτρα κάθαρσης είχε θεσπίσει και υλοποιήσει η κάθε πλευρά.

4. Στην *καταρχήν* ορθή, λοιπόν, φιλοσοφία της Σ.Π. 3/1974, η οποία έδινε προτεραιότητα, κατοχυρωμένη με ισχύ συντακτικής πράξης, στην εφαρμογή των 1. κανόνων και μόνον, για την αποκατάσταση της κανονικής τάξης στην Εκκλησία της Ελλάδος, επέφερε το πρώτο ρήγμα το Ν.Δ. 411/1974, με το οποίο αφενός μεν ιδρύθηκαν οκτώ νέες Μητροπόλεις, με την απόσπαση περιφερειών από την Αρχιεπισκοπή Αθηνών και τις Μητροπόλεις Αττικής και Θεσσαλονίκης, αφετέρου δε επιτράπη η πλήρωση *προνομιούχων* Μητροπόλεων με *μετάθεση*...

Το καίριο πλήγμα, όμως, στην όλη προσπάθεια αποκατάστασης της κανονικής τάξης στην Εκκλησία κατέφερε η Σ.Π. 7/1974 με τη θέσπιση αφενός *ιδιώνυμου εκκλησιαστικού αδικήματος*, της «*διαταράξεως της ειρήνης και*

ενόπτας της Εκκλησίας» και αφετέρου της δυνατότητας ανάκλησης, και μάλιστα με αναδρομική ισχύ (!), αποφάσεων της «Ι.Σ.Ι.» με τις οποίες επικυρώνονταν αντικανονικές εκλογές και θεραπευόταν με τον τρόπο αυτόν η αντικανονικότητα συγκεκριμένων Αρχιερέων.

Δόθηκε έτσι η δυνατότητα, με διατάξεις διάτρητες από νομική και κανονική άποψη, να επιβληθούν βαρύτερες ποινές χωρίς δικαστική κρίση σε Ιεράρχες, οι οποίοι ενδεχομένως υπέπεσαν σε κανονικά αδικήματα, αλλά δεν είχαν εκλεγεί αντικανονικώς και να δημιουργηθεί μία πρωτοφανής ανωμαλία στη ζωή της Εκκλησίας της Ελλάδος, το ζήτημα των λεγόμενων «Ιερωνυμικών» Αρχιερέων, που την ταλάνισε επί δεκαετίες και έληξε μόνον με τον θάνατο και του τελευταίου, σχεδόν επί των ημερών μας.

III. Η στιγμή της Μεταπολίτευσης

1. Η μεταβολή της 23/24 Ιουλίου 1974 και η *de facto*, λίγες δε ημέρες αργότερα, με τη Σ.Π. της 1 Αυγούστου 1974, και *de iure* κατάργηση των συντακτικών πράξεων της δικτατορίας, οδήγησε αναγκαστικώς και στην *αναστολή όλων των διεργασιών στον εκκλησιαστικό χώρο*.

Η κατάργηση της δικτατορίας βρήκε, όμως, στο πηδάλιο της Εκκλησίας ένα *οιονεί κανονικό καθεστώς* υπό τον Αρχιεπίσκοπο Σεραφείμ, ο οποίος και προέβη στην ορκωμοσία του *Κωνσταντίνου Καραμανλή*, ως πρωθυπουργού, ενώπιον του Στρατηγού Φ. Γκιζίκη, το ξημέρωμα της 25 Ιουλίου 1974, ακριβώς ώρα 4.15', πράγμα που αποτυπώνει την έκρυθμη κατάσταση και την επείγουσα ανάγκη να αποκτήσει η χώρα κυβέρνηση...

Ο Αρχιεπίσκοπος που όρκισε τον νέο Πρωθυπουργό της μεταπολίτευσης ήταν ο ίδιος που λίγες μόνον ημέρες πριν είχε στηρίξει το δικτατορικό καθεστώς με θερμούς λόγους στο «*Διάγγελμα*» που απηύθνη (βλ. «*Το Βήμα*», 21.7.1974, σ. 8) με την κήρυξη, μετά την εισβολή των Τούρκων στην Κύπρο, της γενικής επιστράτευσης, που υπήρξε ένα μεγάλο φιάσκο. Είχα, φευ, το δυσμενές προνόμιο να υπάρξω αυτόκοος μάρτυρας του διαγγέλματος, ως επιστρατευμένος, καθ' οδόν προς τον τόπο που όριζε το φύλλο πορείας μου, στο Κιλκίς...

Το εκκλησιαστικό αυτό καθεστώς, καίτοι είχε εγκαθιδρυθεί με πράξεις της δεύτερης φάσης της δικτατορίας 1967-1974, είχε πλέον παγιωθεί, είχε εξομαλύνει τις σχέσεις της Εκκλησίας της Ελλάδος με το Οικουμενικό Πατριαρχείο, που είχαν, όπως ήδη σημειώθηκε, διαρραγεί επί Ιερώνυμου Κοτσώνη,

είχε όμως οδηγήσει ήδη την Εκκλησία σε μία νέα και αδυσώπητη εσωτερική διαμάχη.

2. Προϊόν αυτής της ρευστής συγκυρίας υπήρξε το Ν.Δ. 87/1974, το πρώτο νομοθέτημα στην περίοδο της μεταπολίτευσης, με το οποίο επιχειρείται η *ρύθμιση εκκλησιαστικών ζητημάτων*. Με το διάταγμα αυτό καταργείται ο Καταστατικός Χάρτης της δικτατορίας (Ν.Δ. 126/1969) και επανατίθεται σε ισχύ, έως την κατάρτιση νέου, ο προηγούμενος Καταστατικός Χάρτης (Ν. 671/1943), επαναφέρονται ως κεντρικά όργανα διοίκησης της Εκκλησίας της Ελλάδος η Ι.Σ.Ι. και η Δ.Ι.Σ., καταργείται ο Α.Ν. 214/1967, που καθιέρωνε το ιδιώνυμο αδίκημα «της απώλειας της έξωθεν καλής μαρτυρίας» και χορηγείται, σε όσους καταδικάστηκαν με βάση τις διατάξεις του νόμου αυτού, το δικαίωμα να ασκήσουν έφεση κατά των καταδικαστικών αποφάσεων, κυρίως όμως επιχειρείται η ρύθμιση των ανοικτών εκκλησιαστικών ερίδων.

Τέλος, όλως χαρακτηριστικό της ρευστότητας που επικρατούσε, διασφαλίζεται και η τύχη *προσωπικώς* του Αρχιεπισκόπου Σεραφείμ, ο οποίος (μόνον αυτός) δικαιούται σε περίπτωση παραίτησής του από τον αρχιεπισκοπικό θρόνο, και πάντως εντός δέκα μηνών από τη θέση σε ισχύ του Ν.Δ. 87/1974, να αναλάβει τη διαποίμανση της Μητρόπολης από την οποία προήλθε, εφόσον αυτή χρευεί ή όποιας άλλης Μητρόπολης χρευεί. Για την ιστορία, η Μητρόπολη Ιωαννίνων έμεινε, ως ήταν να αναμένεται, κενή καθόλο αυτό το διάστημα!

IV. Το νέο συνταγματικό και νομοθετικό πλαίσιο

1. Με την ίδια Σ.Π. της 1 Αυγούστου 1974 επαναφέρθηκε εξάλλου προσωρινώς σε ισχύ «*μέχρι του οριστικού καθορισμού του πολιτεύματος και της καταρτίσεως νέου Συντάγματος της Χώρας*», το Σύνταγμα του 1952, με εξαίρεση τις διατάξεις που αφορούσαν στη μορφή του πολιτεύματος, επομένως και οι *περί θρησκείας* διατάξεις του, ουσιαστικώς δηλ. το καθεστώς που ίσχυε *απαραλλάκτως* από το Σύνταγμα του 1844!

Μετά από την επίλυση του πολιτειακού, ψηφίσθηκε από την Ε΄ Αναθεωρητική Βουλή το Σύνταγμα του 1975, το οποίο στα θέματα σχέσεων Κράτους - Εκκλησίας δεν δικαίωσε τις προσδοκίες που διαγράφηκαν στον ορίζοντα από αυτό το ίδιο το κυβερνητικό *Σχέδιο Συντάγματος*.

Οι σχετικές διατάξεις, παρά τον μεταξύ τους σύνδεσμο, για πρώτη φορά διαχωρίστηκαν, και εκείνες που αφορούν στη *θρησκευτική ελευθερία* εντάσ-

σονται στο δεύτερο μέρος του Συντάγματος, το οποίο αναφέρεται στα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα (άρθρο 13), εκείνες δε που αφορούν στις *σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας* απαρτίζουν ίδιο τμήμα του πρώτου μέρους του Συντάγματος, το οποίο περιέχει τις *βασικές διατάξεις* (άρθρο 3).

Η μόνη, πλην σημαντική, μεταβολή ήταν προσθήκη στο άρθρο 3 Σ. μιας, ορθής καταρχήν, αναφοράς στον *Πατριαρχικό και Συνοδικό Τόμο του 1850* και την *Πατριαρχική και Συνοδική Πράξη του 1928*, η διατύπωση της οποίας δημιούργησε, όμως, πολλές ερμηνευτικές δυσχέρειες, κυρίως ως προς το εύρος ισχύος των κειμένων αυτών.

Η πάγια νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας έκρινε πως το εύρος τους περιορίζεται μόνον στον *τρόπο συγκρότησης της Δ.Ι.Σ.*, με αποτέλεσμα διαρκείς τριβές μεταξύ Εκκλησίας της Ελλάδος και Πατριαρχείου. Είναι όμως προφανές, κατά την άποψή μου, ότι συνεπής εφαρμογή της *αυτοδιοίκησης των θρησκευτικών κοινοτήτων*, άρα ασφαλώς και *εκείνης της επικρατούσας θρησκείας*, θα σήμαινε την *πλήρη ισχύ* των κειμένων αυτών, πράγμα που αφενός θα καθιστούσε χωρίς αντικείμενο τη σχετική διένεξη, αφετέρου δε θα αποτελούσε ένα ακόμη σημαντικό βήμα στην κατεύθυνση της πλήρους και ουσιαστικής αυτοδιοίκησης της Εκκλησίας της Ελλάδος.

Άλλωστε τα *κανονιστικά* αυτά *εκκλησιαστικά κείμενα*, ανεξαρτήτως της συνταγματικής ή μη κατοχύρωσής τους, είναι, πρωτίστως, *απολύτως δεσμευτικά* μεταξύ των Εκκλησιών και μόνον πλήρης και συνεπής εφαρμογή τους συνεπάγεται *εκκλησιολογική, δογματική και κανονική ενότητα* της Εκκλησίας της Ελλάδος με το Οικουμενικό Πατριαρχείο και τις λοιπές Ορθόδοξες Εκκλησίες.

2. Σε εκτέλεση της σχετικής διάταξης του άρθρου 3 Σ., η Ολομέλεια της Βουλής ψήφισε τον πρώτο μεταδικτατορικό *Καταστατικό Χάρτη της Εκκλησίας της Ελλάδος*, τον Ν. 590/1977, ο οποίος υπήρξε προϊόν ειδικής κληρικολαϊκής επιτροπής, υπό την προεδρία του Αρχιεπισκόπου Σεραφείμ.

Ο Καταστατικός αυτός Χάρτης εξακολουθεί να ισχύει ακόμη και σήμερα, παρά τις πολλές δεκάδες αλλαγές που έχουν εισαχθεί με τη μέθοδο των τροπολογιών, και μάλιστα σε άσχετα κατά κανόνα νομοθετήματα, πολλές από τις οποίες μάλιστα είναι καταφανώς *αντικανονικές*. Οι τροπολογίες αποβλέπουν κυρίως στην κατεύθυνση της διεύρυνσης των κανονιστικών αρμοδιοτήτων της διοικούσας Εκκλησίας για την ψήφιση νέων *Κανονισμών* ή την αντι-

κατάσταση παλαιότερων, με αποτέλεσμα να έχουν επιχειρηθεί ήδη *ιδιωτικές κωδικοποιήσεις* του κειμένου του Καταστατικού Χάρτη!

Παρά την προφανή ανάγκη αναθεώρησης του Καταστατικού Χάρτη, και μάλιστα μετά τη συμπλήρωση σχεδόν μισού αιώνα από τη θέση του σε ισχύ, δεν επιχειρήθηκε ούτε από την πλευρά της Πολιτείας ούτε, πολλώ μάλλον, από την πλευρά της Εκκλησίας η ανάληψη σχετικής πρωτοβουλίας.

Δεν χρειάζεται πολλή φαντασία για να αντιληφθεί κανείς ότι κύριος λόγος αυτής της αβελτηρίας είναι ότι η κατάρτιση ενός νέου Καταστατικού Χάρτη *θα ενέπλεκε αναγκαστικώς* το Οικουμενικό Πατριαρχείο, στο οποίο *κανονικώς* ανήκουν περίπου οι μισές Μητροπόλεις της Εκκλησίας της Ελλάδος, το οποίο θα έθετε επί τάπητος όλα τα θέματα επί των οποίων υπήρξαν πολλές και σημαντικές ερμηνευτικές τριβές κατά τη διάρκεια της περιόδου ισχύος του Ν. 590/1977.

3. Στο σημείο αυτό πρέπει να τονιστεί ότι την ίδια άρνηση επέδειξε η Εκκλησία της Ελλάδος και στην *οποιαδήποτε μεταβολή των σχετικών με τις σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας συνταγματικών διατάξεων*.

Η άκαμπτη αυτή άρνηση οδήγησε στη ματαίωση ή ακύρωση όποιων εξαγγελιών ή σχεδίων εμφανίστηκαν από την πλευρά των πολιτικών κομμάτων, της συμπολίτευσης ή της αντιπολίτευσης, κατά περίπτωση, σε όλες τις συνταγματικές αναθεωρήσεις που μεσολάβησαν από το 1975 έως και σήμερα.

Η τελευταία, που ανελήφθη από την τότε κυβέρνηση «ΣΥ.ΡΙΖ.Α.» το 2019, μετά βέβαια την αποχώρηση του κόματος των «ΑΝ.ΕΛ.» από αυτήν, μπορεί να θεωρηθεί και ως προσχηματική, καθώς όλες οι ενδείξεις και τα δημοσκοπικά ευρήματα έδειχναν ότι στις επερχόμενες εκλογές, που θα αναδείκνυαν την *Αναθεωρητική Βουλή*, θα επικρατούσε ανέτως η «Νέα Δημοκρατία», η οποία είχε ήδη προεκλογικώς ταχθεί κατά οποιασδήποτε αλλαγής στις διατάξεις που αφορούν στις σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας.

Όπερ και ενγένετο, κατά την αναθεώρηση του Συντάγματος το 2020!

V. Η Αρχιεπισκοπή Σεραφείμ κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο

1. Όπως ήδη σημειώθηκε, η μεταπολίτευση βρήκε στο πηδάλιο της Εκκλησίας ένα *οιονεί κανονικό καθεστώς*, με Αρχιεπίσκοπο εκλεγμένο από ένα *πολυμελές σώμα κανονικών Ιεραρχών*, στο οποίο δόθηκε η ονομασία

«*πρεσβυτέρα Ιεραρχία*», με αποτέλεσμα η Εκκλησία να μην γνωρίσει την *αποχουντοποίηση*, όπως οι άλλοι τομείς της καθόλου δημόσιας διοίκησης.

Βρήκε, όμως, τα εκκλησιαστικά πράγματα σε μια πρωτοφανή κρίση, λόγω εσφαλμένων χειρισμών του αρμόδιου «Υπουργού» της δικτατορίας Π. Χρήστου και του ίδιου του Αρχιεπισκόπου Σεραφείμ, με ανοικτή πληγή το ζήτημα των λεγόμενων «*Ιερωνυμικών*» Μητροπολιτών.

Η θέση σε ισχύ του νέου Καταστατικού Χάρτη της μεταπολίτευσης εδραίωσε και τη θέση του Αρχιεπισκόπου Σεραφείμ, ο οποίος, επιδεξίως ελιτισσόμενος, κατόρθωσε να παραμείνει Αρχιεπίσκοπος επί όλων των δημοκρατικών κυβερνήσεων που ακολούθησαν.

2. Μετά τη σταθεροποίηση του δημοκρατικού καθεστώτος, που για ένα διάστημα υπήρξε εύθραστο λόγω των πυρήνων φιλοχουντικών που εξακολούθουσαν να υπάρχουν, η Κυβέρνηση Κων. Καραμανλή ασχολήθηκε και με τα εκκλησιαστικά ζητήματα, με πρώτο το θέμα της *εκκλησιαστικής περιουσίας*. Ήδη το 1976 συστήθηκε ομάδα εργασίας στο αρμόδιο Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων και οι διαπραγματεύσεις που ακολούθησαν με την Εκκλησία διεξήχθησαν κυρίως επί Υπουργίας Γ. Ράλλη και Ι. Βαρβιτσιώτη.

Έτσι, τον Μάρτιο 1980, δηλώθηκε επίσημα στη Βουλή ότι η Εκκλησία είχε αποδεχθεί *προσχέδιο συμφωνίας* για την παραχώρηση των 4/5 της μοναστηριακής περιουσίας στο Δημόσιο. Συνέχεια όμως δεν υπήρξε...

Τα καταιγιστικά πολιτικά γεγονότα που ακολούθησαν, με την εκλογή του Κων. Καραμανλή ως *Προέδρου της Δημοκρατίας* (Μάιος 1980), την εκλογή του Γ. Ράλλη ως νέου αρχηγού της «*Νέας Δημοκρατίας*» και ο διορισμός νέας κυβέρνησης υπ' αυτόν, οδήγησαν τον πολύπειρο Αρχιεπίσκοπο Σεραφείμ να αποστασιοποιηθεί από τη συμφωνία, οσμίζόμενος την επερχόμενη άνοδο του «*ΠΑ.ΣΟ.Κ.*» στην εξουσία, επιλέγοντας να διαπραγματευθεί το θέμα εξ αρχής με τη νέα κυβέρνηση...

3. Η ανάδειξη του ΠΑ.ΣΟ.Κ. στις εκλογές της 18 Οκτωβρίου 1981 ως πρώτου κόμματος και ο σχηματισμός από το ίδιο Κυβέρνησης με *άνετη* κοινοβουλευτική πλειοψηφία προοιωνίζε την αλλαγή και στον χώρο των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας. Τις απόψεις του το «*ΠΑ.ΣΟ.Κ.*» στο θέμα αυτό τις είχε διατυπώσει ήδη στην καταστατική του «*Διακήρυξη της 3ης Σεπτέμβρη 1974*», στην οποία ρητώς αναφέρεται ότι «*διαχωρίζεται οριστικά η Εκκλησία από το Κράτος και κοινωνικοποιείται η μοναστηριακή περιουσία*».

Τελικώς, όμως, κατά την πρώτη τετραετία διακυβέρνησης της χώρας από το «ΠΑ.ΣΟ.Κ.», δεν δημιουργήθηκαν τριβές στα θέματα των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας εκεί που κυρίως θα τις ανέμενε κανείς. Την έντονη αντίδραση της Εκκλησίας συνάντησε, όμως, η προσπάθεια καθιέρωσης από την κυβέρνηση του *πολιτικού γάμου*. Η σφοδρή αντίδραση της Εκκλησίας ανάγκασε την κυβέρνηση Ανδρέα Παπανδρέου να μην προχωρήσει στην *υποχρεωτική* καθιέρωση του πολιτικού γάμου *για όλους ανεξαιρέτως*, με την αυτονόητη δυνατότητα όσων επιθυμούσαν να τελούν και θρησκευτικό γάμο κατά το θρήσκευμά τους, αλλά να καθιερώσει, με τον Ν. 1250/1982 και το Π.Δ. 391/1982, *ως ισόκυρους τον πολιτικό και τον θρησκευτικό γάμο*. Αντίδραση της Εκκλησίας εκδηλώθηκε και στο θέμα της *αποποινικοποίησης της μοιχείας*, που όμως συντελέστηκε με την κατάργηση των σχετικών διατάξεων του Ποινικού Κώδικα με τον Ν. 1272/1982.

Η ανατροπή του πολιτικού σκηνικού, με την αιφνιδιαστική θέση θέματος αναθεώρησης του Συντάγματος στις 9 Μαρτίου 1985, έφερε ξαφνικά στο προσκήνιο και το θέμα των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας. Η βελτίωση, όμως, των σχέσεων Εκκλησίας και Κυβέρνησης, κυρίως σε επίπεδο προσωπικών σχέσεων του Ανδρέα Παπανδρέου με τον Αρχιεπίσκοπο Σεραφείμ, ήταν τέτοια ώστε στην *πρόταση αναθεώρησης του Συντάγματος* δεν περιλήφθηκαν τροποποιήσεις προς την κατεύθυνση του χωρισμού ή *όποια αλλαγή των σχετικών διατάξεων*

4. Μετά από τις εκλογές του Ιουνίου 1985, κατά τις οποίες το ΠΑ.ΣΟ.Κ. αναδείχθηκε και πάλι πρώτο κόμμα και σχημάτισε αυτοδύναμη κυβέρνηση, δημιουργήθηκε μείζον θέμα στις σχέσεις Κράτους - Εκκλησίας με την ανακίνηση του θέματος *της μοναστηριακής περιουσίας*.

Και ενώ η κατάθεση, τον Οκτώβριο 1985, επί Υπουργίας Απ. Κακλαμάνη, σχεδίου νόμου για τη *«ρύθμιση θεμάτων μοναστηριακής περιουσίας»*, δεν δημιούργησε σοβαρές αντιδράσεις, οξύτατη υπήρξε η αντίδραση της Εκκλησίας στο σχετικό νομοσχέδιο που κατατέθηκε στις αρχές του 1987, επί Υπουργίας πλέον Αντ. Τρίτην, επειδή προχωρούσε και στη μεταβολή του συστήματος διοίκησης όλης της εκκλησιαστικής περιουσίας, δηλαδή όχι μόνο της περιουσίας των Μονών, αλλά και εκείνης των Ενοριακών Ναών και των Μητροπόλεων και μάλιστα με την [επανα]καθιέρωση, χωρίς προηγούμενη συνεννόηση με την Εκκλησία, της συμμετοχής *αιρε-*

τών λαϊκών και κληρικών ως μελών των Εκκλησιαστικών και των Μητροπολιτικών Συμβουλίων.

Η δυναμική αντίδραση της Εκκλησίας δεν απέτρεψε τελικώς την ψήφιση του νομοσχεδίου, κατά πλειοψηφία, στη Βουλή και τη θέση του σε ισχύ ως Ν. 1700/1987. Ο νόμος αυτός δεν επρόκειτο όμως να εφαρμοστεί. Απευθείας διαβουλεύσεις μεταξύ του Α. Παπανδρέου και του Αρχιεπισκόπου Σεραφείμ οδήγησαν σε μία καταρχήν συμφωνία, η οποία έλαβε τελικώς τη μορφή «*Συμβάσης παραχώρησης στο Δημόσιο της δασικής και αγροτολιβαδικής περιουσίας των Ι. Μονών που συμβάλλονται στη σύμβαση αυτή*», καθώς πολλές Μονές αρνήθηκαν να συναινέσουν. Η Σύμβαση αυτή, που κυρώθηκε με τον Ν. 1811/1988, προσπόριζε ως αντάλλαγμα στην Εκκλησία κυρίως την κατάργηση των διατάξεων εκείνων που αναφέρονταν στη διοίκηση των Ενοριών και των Μητροπόλεων και κατ' επέκταση στη διαχείριση της περιουσίας τους.

5. Η άρση, με τον Ν. 1816/1988, του απαράδεκτου άσκησης αιτήσεων για την ακύρωση πράξεων που εκδόθηκαν καθόλο το χρονικό διάστημα της δικτατορίας 1967-1974, έδωσε την ευκαιρία στους Μητροπολίτες εκείνους που είχαν κηρυχθεί έκπτωτοι με βάση τις Σ.Π. 3 και 7/1974 της δικτατορίας, τους αποκληθέντες «*Ιερωνυμικούς*», να υποβάλουν αιτήσεις ακύρωσης ενώπιον του Συμβουλίου Επικρατείας.

Την τύχη των αιτήσεων των Μητροπολιτών διευκόλυνε ουσιαστικά η ad hoc συμπλήρωση της σχετικής διάταξης με τροπολογία που προστέθηκε στον Ν. 1877/1990, επί *Οικουμενικής Κυβέρνησης* υπό τον Ξεν. Ζολώτα (1989-1990) (τροπολογία *Ι. Παλαιοκρασσά*), κατά την οποία το απαράδεκτο αίρεται και για τα *όργανα διοίκησης*, στα οποία η πάγια νομολογία του Συμβουλίου Επικρατείας καταλέγει και τους *Μητροπολίτες*. Η πληγή είχε ξανανοίξει...

6. Η ανάδειξη στην εξουσία της «*Νέας Δημοκρατίας*» (1990-1993) δεν συνδυάστηκε, όπως θα ανέμενε κανείς, με την κατάργηση του νόμου για τη μοναστηριακή περιουσία και την επαναδιαπραγμάτευση του όλου ζητήματος της εκκλησιαστικής περιουσίας, *όπως ρητώς είχε υποσχεθεί ως αξιωματική αντιπολίτευση και ενώπιον της Βουλής!*

Στο πλαίσιο πάντως της διατήρησης κλίματος καλών σχέσεων με τη διοίκηση της Εκκλησίας, με τροπολογία που προστέθηκε στον Ν. 1951/1991, ιδρύθηκαν, «*κατ' άκραν εκκλησιαστικήν οικονομίαν*», επτά προσωρινές και

προσωποπαγείς Μητροπόλεις για την τακτοποίηση ισάριθμων σχολαζόντων Αρχιερέων. Με την ίδια τροπολογία δημιουργήθηκαν, μετά από απαίτηση της Εκκλησίας, και δέκα συνολικώς νέες θέσεις «βοθών Επισκόπων» και τούτο παρά τις σοβαρές επιφυλάξεις για την κανονικότητα του θεσμού.

7. Μετά από τις εκλογές της 10 Οκτωβρίου 1993 το ΠΑ.ΣΟ.Κ. διαδέχθηκε και πάλι τη «Νέα Δημοκρατία» στην εξουσία. Στο «Πρόγραμμα» του η Ορθοδοξία χαρακτηρίζεται πλέον «κιβωτός πολιτιστικής παράδοσης», «στοιχείο συνοχής του Ελληνισμού και διεθνές στήριγμα», θεωρείται δε, μαζί με την Παιδεία και τον Πολιτισμό, ότι «αποτελούν ιστορικά το σταθερό θεμέλιο για την εξέλιξη και την προοπτική του λαού». Στα ειδικότερα εξάλλου ζητήματα που πρέπει να αντιμετωπιστούν μνημονεύονται η ρύθμιση των θεμάτων της εκκλησιαστικής περιουσίας και ο χωρισμός Εκκλησίας - Κράτους.

Παρά τις διακηρύξεις του κυβερνώντος κόμματος και τις κρίσεις που μεσολάβησαν στις σχέσεις Κράτους - Εκκλησίας, καθόλη την περίοδο από τη μεταπολίτευση, η θέση και πάλι θέματος αναθεώρησης του Συντάγματος συνδυάσθηκε με συμφωνία των δύο μεγάλων κομμάτων, «ΠΑ.ΣΟ.Κ.» και «Νέας Δημοκρατίας», για εξαίρεση από τις αναθεωρητέες διατάξεις εκείνων που αφορούν στις σχέσεις Κράτους - Εκκλησίας και γενικώς στις σχέσεις Κράτους και θρησκευτικών κοινοτήτων, επομένως όχι μόνο του άρθρου 3, αλλά και του άρθρου 13 Σ.

Η απόφαση αυτή ανακοινώθηκε επισήμως από τον πρόεδρο της Κοινοβουλευτικής Επιτροπής για την Αναθεώρηση του Συντάγματος και τους γενικούς εισηγητές σε αυτήν της πλειοψηφίας και της αξιωματικής αντιπολίτευσης (Π. Κρητικός, Ευ. Βενιζέλος και Ιω. Βαρβιτσιώτης αντιστοίχως) στις 2 Μαΐου 1996 στον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών Σεραφείμ.

8. Ο Αρχιεπίσκοπος Σεραφείμ υπήρξε αναμφιβόλως μια μεγάλη μορφή στην ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος. Μητροπολίτης Άρτας, ήδη από το 1949, με αντιστασιακή δράση κατά των κατακτητών στις τάξεις του ΕΔΕΣ του Ναπ. Ζέρβα, μετατέθηκε στην Μητρόπολη Ιωαννίνων το 1958 και ακολούθως εκλέχθηκε Αρχιεπίσκοπος Αθηνών, από την πολυμελή Σύνοδο κανονικών Ιεραρχών, για την οποία έγινε ήδη λόγος, με την υποστήριξη πάντως της δεύτερης φάσης της δικτατορίας 1967-1974.

Η επιβαρυσμένη υγεία του και η συχνή νοσηλεία του σε δημόσιο νοσοκομείο, αφενός μεν δημιούργησε αδημονία σε μια ομάδα Ιεραρχών που

έφθασαν μέχρι και τον θεράποντα ιατρό του Αρχιεπισκόπου καθηγητή (και ήδη ακαδημαϊκό) *Χαρ. Μουτσόπουλο* με ευκόλως εννοούμενα ερωτήματα, αφιέρου δε έδωσε την ευκαιρία στους δελφίνους να προετοιμαστούν για τη διαδοχή του.

Μεταξύ αυτών τη μεγαλύτερη κινητικότητα επέδειξε ο τότε Μητροπολίτης Δημητριάδος *Χριστόδουλος* [Παρασκευαΐδης], ο οποίος είχε συγκροτήσει επικοινωνιακό επιτελείο και είχε δικτυωθεί με οικονομικούς παράγοντες και μέσα ενημέρωσης. Στην περίοδο αυτή αναδύθηκε και μια οσμή οικονομικών ατασθαλιών, ο τότε δε Μητροπολίτης Νεαπόλεως και Θάσου *Προκόπιος* (Τσακουμάκας) κατέθεσε σχετικώς πολυσέλιδη έκθεση, αντίτυπο της οποίας κατέχω, με στόχο τον τότε Μητροπολίτη Θηβών *Ιερώνυμο*.

Γεγονός, πάντως, αδιαμφισβήτητο είναι ότι με τον θάνατο του Αρχιεπισκόπου Αθηνών *Σεραφεΐμ* την 10 Απριλίου 1998, σε ηλικία 85 ετών, έκλεισε μια ιστορική περίοδος. Ο *Σεραφεΐμ* υπήρξε ο *μακροβιότερος Αρχιεπίσκοπος Αθηνών* (1973-1998) και κατά τη διάρκεια αυτής της σχεδόν εικοσιπενταετίας ανέδειξε 84 Αρχιερείς, δηλ. μια ολόκληρη Ιεραρχία!

VI. Η Αρχιεπισκοπία Χριστόδουλου (1998-2008)

1. Για πρώτη φορά χωρίς την επέμβαση της Πολιτείας, κατ' εφαρμογή του Καταστατικού Χάρτη της μεταπολίτευσης (Ν. 590/1977) ακολούθησε η εκλογή, από την Ι.Σ.Ι., με τη συμμετοχή όλων των εν ενεργεία Μητροπολιτών της Εκκλησίας της Ελλάδος, νέου Αρχιεπισκόπου Αθηνών στις 28 Απριλίου 1998.

Στην τελική φάση της εκλογικής διαδικασίας, με σημαντική διαφορά ψήφων από τους συνυποψηφίους του Μητροπολίτες (τότε) Θηβών και Λεβαδείας *Ιερώνυμο* [Λιάπη] και (τότε) Αλεξανδρουπόλεως *Ανθιμο* [Ρούσσα], νέος Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος εξελέγη ο από Δημητριάδος και Αλμυρού *Χριστόδουλος* [Παρασκευαΐδης], 59 ετών, ο οποίος και κατεστάθη με το Π.Δ. 99/1998.

Με την εκλογή αυτή και για τους λόγους που μόλις ανεφέρθηκαν, εισέρχεται και η Εκκλησία της Ελλάδος, κατά την άποψή μου, στη Μεταπολίτευση.

2. Η ανάρρηση στον αρχιεπισκοπικό θρόνο των Αθηνών του νέου Αρχιεπισκόπου, ως εκ της δυναμικής και πολυσχιδούς προσωπικότητάς του, έφερε ένα τελειώς νέο κλίμα στις σχέσεις της Εκκλησίας της Ελλάδος με την ελληνική Πολιτεία, πράγμα που έγινε αισθητό ήδη με τον επιβατήριο Λόγο του, ο

οποίος, όπως διαπίστωσα ιδίως όμμασι, προκάλεσε ανησυχία στους παρόντες κατά την ενθρόνισή του εκπροσώπους της Κυβέρνησης και των κομμάτων.

Ο νέος Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος, σε αντίθεση με τον προκάτοχό του, αφενός έλαβε σαφή θέση σε όλα τα επίκαιρα προβλήματα, αφετέρου δε κατήρτισε σημαντικά σχέδια νόμων, όπως για την εκκλησιαστική εκπαίδευση και την εκκλησιαστική δικαιοσύνη, τα οποία προσπάθησε να επιβάλει στην Πολιτεία, ενώ παραλλήλως εκπόνησε και έθεσε σε εφαρμογή πλήθος νέων Κανονισμών, περί τους ογδόντα, δημιούργησε δε σειρά ολόκληρη *Ειδικών Συνοδικών Επιτροπών* για την αντιμετώπιση ευρύτατου φάσματος εκκλησιαστικών, αλλά και κοινωνικών προβλημάτων.

Στα σχέδιά του συγκατελέγονταν η ίδρυση τηλεοπτικού σταθμού της Εκκλησίας, αλλά και Πανεπιστημίου, πλήρους, περιλαμβάνοντος μάλιστα και Ιατρική Σχολή, καθώς και τεσσάρων Ανώτατων Εκκλησιαστικών Ακαδημιών ως φυτωρίων νέων κληρικών...

Η υπερχειλίζουσα αυτή δραστηριότητα είχε ως συνέπεια η Εκκλησία να έλθει στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος της κοινωνίας. Από την άλλη πλευρά, όμως, είχε ως παρενέργειες να οδηγήσει σε σοβαρότατες συγκρούσεις τόσο με την Πολιτεία όσο και με το Οικουμενικό Πατριαρχείο.

3. Η μείζων σύγκρουση με την Πολιτεία προκλήθηκε από την άρνηση της Εκκλησίας να συμφωνήσει στη *μη αναγραφή του θρησκειώματος* στις αστυνομικές ταυτότητες, όπως είχε αποφασίσει το έτος 2000 η τότε κυβέρνηση, με πρωθυπουργό τον *Κ. Σημίτη*, αντιπροτείνοντας την προαιρετική αναγραφή και οργανώνοντας *συλλογή υπογραφών* για ανατροπή της κυβερνητικής απόφασης. Η προσπάθεια έπεσε στο κενό και οι σχέσεις των δύο ανδρών, Πρωθυπουργού και Αρχιεπισκόπου, ψυχράνθηκαν ακόμη περισσότερο.

Η μείζων εξάλλου σύγκρουση με το Οικουμενικό Πατριαρχείο προκλήθηκε από την αμφισβήτηση δικαιωμάτων του Οικουμενικού Θρόνου, τα οποία ερείδονται στον Πατριαρχικό και Συνοδικό Τόμο του 1850 και στην Πατριαρχική και Συνοδική Πράξη του 1928, κυρίως με το επιχείρημα ότι άλλως ορίζει η *ισχύουσα ελληνική νομοθεσία*. Η σύγκρουση αυτή οδήγησε στα άκρα, έφθασε δε μέχρι και στην επιβολή του *«επιτιμίου της ακοινωνσιότητας»*, τον Απρίλιο 2004, από τον Οικουμενικό Πατριάρχη Βαρθολομαίο στον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών Χριστόδουλο. Η αποκατάσταση των σχέσεων μεταξύ των

δύο Εκκλησιών, με την παρέμβαση και της ελληνικής κυβέρνησης, η οποία προέκυψε από τις πρόωρες βουλευτικές εκλογές του 2004, άφησε βαθύ τραύμα στον πιστό λαό.

4. Οι χρηστές ελπίδες που είχαν επενδυθεί στο πρόσωπο του Αρχιεπίσκοπου Χριστόδουλου από μεγάλο μέρος του πληρώματος της Εκκλησίας, στο οποίο ασκούσε έντονη επιρροή λόγω της αμεσότητας, της ρητορικής δεινότητας και της χαρισματικής προσωπικότητάς του, ατυχώς δεν έμελλε να διαρκέσουν επί πολύ.

Βαρεία και ανίατη ασθένεια τον οδήγησε, σε σχετικώς βραχύ διάστημα, στον θάνατο, στις 28 Ιανουαρίου 2008, πριν καν συμπληρώσει δεκαετία στον Θρόνο των Αθηνών.

VII. Η Αρχιεπισκοπία Ιερωνύμου Β' (2008 -)

1. Έτσι, κατ' εφαρμογή, για δεύτερη φορά, των διατάξεων του Καταστατικού Χάρτη της μεταπολίτευσης, εξελέγη, στις 7 Φεβρουαρίου 2008, νέος Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος ο εκ των *συνδιεκδικητών* του αρχιεπισκοπικού θρόνου κατά την προηγούμενη εκλογή από Θηβών και Λεβαδείας *Ιερώνυμος* [Λιάπης], 70 ετών, ο οποίος έλαβε, ήδη κατά τη δεύτερη ψηφοφορία, την απόλυτη πλειοψηφία των εκλεκτόρων, έναντι των συυποψηφίων του, κατά την πρώτη ψηφοφορία, Μητροπολιτών Μονεμβασίας και Σπάρτης *Ευσταθίου* [Σπηλιώτη], (τότε) Θεσσαλονίκης *Ανθίμου* [Ρούσσα], και Δημητριάδος και Αλμυρού *Ιγνατίου* [Γεωργακόπουλου]. Ο νέος Αρχιεπίσκοπος κατεστάθη με το Π.Δ. 10/2008 και ενθρονίσθηκε στις 16 Φεβρουαρίου 2008.

Η ανάρρηση στον θρόνο της Αρχιεπισκοπής Αθηνών του *Ιερωνύμου Β'*, μιας προσωπικότητας όλως αντίθετης εκείνης του προκατόχου του, αφενός αποτέλεσε προσωπική δικαίωσή του για τις δήθεν οικονομικές ατασθαλίες, στις οποίες είχε αδίκως εμπλακεί το όνομά του, αφετέρου δε απέσυρε την Εκκλησία από το προσκήνιο των πολιτικών εξελίξεων και της έδωσε μεγαλύτερη ευελιξία κινήσεων.

Η διαφοροποίηση έγινε αισθητή ήδη με τον επιβατήριο Λόγο του νέου Αρχιεπισκόπου, αλλά και με τη συμβολική και ουσιαστική απόφασή του να μην κατοικήσει στην αρχιεπισκοπική κατοικία στο Ψυχικό (ιδιοκτησίας της Ι. Μονής Πεντέλης), η οποία είχε πολυτελώς ανακαινιστεί από τον προκατόχο του, αλλά να προτιμήσει να διαμείνει, έως και σήμερα, στο μικρό δια-

μέρισμα που βρίσκεται στον τελευταίο όροφο της Ι. Αρχιεπισκοπής Αθηνών, στην οδό Αγίας Φιλοθέης.

2. Θα αποτελούσε προπέτεια να επιχειρήσει κανείς να αξιολογήσει μια εν εξελίξει ιστορική περίοδο, η οποία διαρκεί ήδη πλέον της δεκαπενταετίας. Είναι, πάντως, γεγονός ότι η περίοδος της μέχρι σήμερα Αρχιεπισκοπίας Ιερωνύμου Β', σηματοδεύθηκε από εν πολλοίς απρόσμενα πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά γεγονότα.

Εν πρώτοις, από τη βαθιά οικονομική και κοινωνική κρίση, στην οποία βυθίστηκε η χώρα μας από το 2010 και την οδήγησε στην εποχή των «Μνημονίων». Η Εκκλησία μέσα στις δυσχερείς αυτές συνθήκες προσπάθησε να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις των καιρών εντείνοντας και αξιοποιώντας το φιλανθρωπικό της έργο, παρότι και η ίδια είχε εντόνως επηρεαστεί από την οικονομική καταστροφή, κυρίως με την απαξίωση των μετοχών της στην Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, τις οποίες εσφαλμένως είχε φροντίσει να αυξήσει ακόμη περισσότερο μέσω δανεισμού...

Εν τούτοις, η προσωπικότητα του νέου Προκαθημένου και η οικονομική και πολιτική συγκυρία, συνδυαστικώς, επέτρεψαν στην Εκκλησία να επιφέρει πολλαπλές τροποποιήσεις στον Καταστατικό της Χάρτη, οι οποίες επαύξησαν τη δυνατότητα αυτορρύθμισης των εσωτερικών ζητημάτων της με κανονιστικές αποφάσεις της ίδιας.

3. Στις εκλογές του 2015, επικράτησε ο «ΣΥ.ΡΙΖ.Α.», ένα κόμμα που υποστήριζε ένθερμα στο πρόγραμμά του τον *πλήρη χωρισμό* κράτους και Εκκλησίας. Η συνεργασία του, όμως, για τον σχηματισμό κυβέρνησης με τους «ΑΝ.ΕΛ.», οι οποίοι, στο συγκεκριμένο θέμα, είχαν τις ακριβώς αντίθετες απόψεις, ακύρωσε στην πράξη τις προθέσεις του «ΣΥ.ΡΙΖ.Α.».

Αντιθέτως, μάλιστα, ως εκ της καλής προσωπικής σχέσης του Αρχιεπισκόπου Ιερώνυμου Β' με τον τότε πρωθυπουργό Αλ. Τσίπρα, η αλλαγή στα προγράμματα διδασκαλίας του μαθήματος των θρησκευτικών οδήγησε στην αποπομπή από την κυβέρνηση του τότε Υπουργού Παιδείας και Θρησκευμάτων Ν. Φίλη, η πολιτική του οποίου δεν ήταν αρεστή στην Εκκλησία.

4. Το τέλος της εποχής των «Μνημονίων» και τη διαφαινόμενη ανάκαμψη της οικονομίας σκίασε όμως αιφνιδίως η πανδημία του κορωνοϊού (Covid-19), η οποία ανάγκασε την κυβέρνηση στην επιβολή μέτρων κοινωνικής αποστασιοποίησης που περιλάμβαναν και την *απαγόρευση όλων*

των θρησκευτικών συναθροίσεων. Τελικώς, παρά τις καταρχήν αντιρρήσεις, η διοίκηση της Εκκλησίας συνέπλευσε με τα κυβερνητικά μέτρα, τα οποία είχαν φυσικά προσωρινό χαρακτήρα, παρά τις αντίθετες φωνές πολλών Μητροπολιτών, σύμπλευση που πιστώνεται στους λεπτούς χειρισμούς του Αρχιεπισκόπου Ιερώνυμου Β΄, ως Προέδρου της Δ.Ι.Σ., η οποία έλαβε τελικώς τις σχετικές αποφάσεις, *χωρίς να επιχειρηθεί και σύγκληση της Ιεραρχίας*.

5. Οι σχέσεις, εξάλλου, κατά την ίδια περίοδο, με το Οικουμενικό Πατριαρχείο, πέρασαν από διάφορα στάδια. Τριβές εμφανίστηκαν και πάλι στον ορίζοντα, αμφισβητήσεις δικαιωμάτων, τα οποία ερείδονται στην Πατριαρχική και Συνοδική Πράξη του 1928, κατέληξαν σε δικαστικές διαμάχες, αλλά τελικώς η στοίχιση της διοίκησης της Εκκλησίας της Ελλάδος με τις θέσεις του Πατριαρχείου στα μείζονα ζητήματα της *Αγίας και Μεγάλης Συνόδου* (2016) και της *Αυτοκεφαλίας της Εκκλησίας της Ουκρανίας* (2019) επέφερε την επιθυμητή καταλλαγή.

Σε αυτό συνέτειναν αποφασιστικώς η αλλαγή του επικεφαλής του «*εν Αθήναις Γραφείου Εκπροσώπησης του Οικουμενικού Πατριαρχείου*», θέση στην οποία τοποθετήθηκε ο Μητροπολίτης Λαοδικείας *Θεοδώρητος* [Πολυζωγόπουλος] και, στη συνέχεια, η παραχώρηση χρήσης από την «*Ελεήμονα Εταιρεία Αθηνών*» στο Πατριαρχείο του *Ι. Ναού Αγ. Νικολάου*, επί της Λεωφόρου Βασ. Σοφίας, όπου λειτούργησε και ο ίδιος ο *Οικουμενικός Πατριάρχης Βαρθολομαίος* κατά την πρόσφατη σύντομη επίσκεψή του στην πρωτεύουσα τον παρελθόντα Απρίλιο.

VIII. Επιλεγόμενα

1. Το γεγονός ότι ο συγγραφέας της παρούσας συμβολής, όχι μόνον έζησε τα γεγονότα της ιστορούμενης περιόδου, αλλά γνώρισε και προσωπικά και, με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, συνεργάστηκε και με τους τρεις Αρχιεπισκόπους της μεταπολίτευσης, δεν καθιστά ευχερή τη διατύπωση αντικειμενικών συμπερασμάτων.

Κρίνω, όμως, θεμιτή την ανάδειξη ορισμένων διαπιστώσεων, οι οποίες δεν εξαρτώνται αποκλειστικώς από την υποκειμενική κρίση του συγγραφέα. Κοινή συνισταμένη των διαπιστώσεων αυτών είναι ότι δύσκολα θα έλεγε κανείς πως τα πράγματα έχουν ουσιαδώς αλλάξει από την πριν από τη μεταπολίτευση κατάσταση...

2. Οι συνταγματικές διατάξεις, ακόμη και το *Προοίμιο*, παραμένουν κατ' ουσίαν αναλλοίωτες από το Σ. 1844. Η προσθήκη στο άρθρο 3 Σ. 1975 της περιόδου με τα πατριαρχικά κείμενα δημιούργησε ερμηνευτικές τριβές, οι οποίες μόνο με συνταγματική αναθεώρηση μπορούν να επιλυθούν οριστικά.

Αλλά και η Καταστατική Νομοθεσία, με τον Ν. 590/1977, έχει υποστεί τόσες τροποποιήσεις στην διάρκεια των ετών, ώστε, παρά τις επιχειρηθείσες ιδιωτικές κωδικοποιήσεις, μόνη λύση να παραμένει η κατάσταση ενός νέου Καταστατικού Χάρτη.

3. Τα πολλά ζητήματα που είχαν να αντιμετωπίσουν και οι τρεις Αρχιεπίσκοποι Αθηνών της μεταπολιτευτικής περιόδου δημιούργησαν ατέρμονους κυματισμούς στις σχέσεις με το Κράτος.

Τελικώς, όμως, η ενασχόληση με τα εκάστοτε επίκαιρα ζητήματα, οι έκτακτες συγκυρίες που εμφιλοχώρησαν και στις τρεις αρχιεπισκοπικές θητείες, αλλά και οι διαφορετικές προτεραιότητες που έθεσε καθένας από τους τρεις Αρχιεπισκόπους Αθηνών, οδήγησαν στην αποφυγή οριστικής επίλυσης των μεγάλων ζητημάτων που εξακολουθούν να απασχολούν την Εκκλησία, κατ' εσοχή των ζητημάτων της εκκλησιαστικής παρουσίας, της εκκλησιαστικής εκπαίδευσης και της εκκλησιαστικής δικαιοσύνης.

Και στα τρία αυτά μείζονα ζητήματα υπάρχουν κατατεθειμένες προτάσεις από κληρικολαϊκές επιτροπές, από την ίδια την Εκκλησία, αλλά και από ειδικούς επιστήμονες, που παραμένουν αναξιοποίητες.

4. Η προοπτική για μεταβολές στο ισχύον σύστημα σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας φαντάζουν, προς το παρόν, ισχνές, διότι έχει βρεθεί ένα σημείο ισορροπίας που τόσο η μία όσο και η άλλη πλευρά διστάζουν να διαταράξουν.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η πρόσφατη θέσπιση από την κυβέρνηση του *πολιτικού γάμου μεταξύ ομοφύλων*, η οποία, παρά τις σφοδρές αντιδράσεις μεγάλου μέρους της Ιεραρχίας, τελικώς δεν οδήγησε σε ρήξη, αλλά μάλλον σε αναδίπλωση και μάλιστα εκ μέρους εκείνων των Μητροπολιτών που πρωτοστάτησαν στις αντιδράσεις!

Βιβλιογραφικές αναφορές

Για την τεκμηρίωση του κειμένου, βλ., *ιδίως* τα κάτωθι έργα και μελετήματά μου, όπου διεξοδική βιβλιογραφία και αναλυτικές αναφορές στις πηγές:

Ο Ν. 1700/1987 και η πρόσφατη κρίση στις σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας, Αθήνα: Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1988 (ανατ. με συμπλήρωμα 1991).

Εκκλησία και Πολιτεία. Η αναγκαιότητα της αυτοτέλειας στη συνύπαρξή τους. Άρθρα στο «ΒΗΜΑ» 1992-1993, Αθήνα: Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1993.

«*Οι σχέσεις Εκκλησίας - Κράτους στην Ελλάδα από το 1974 έως σήμερα*», στον τόμο: “*Η θρησκευτική ελευθερία. Θεωρία και πράξη στην ελληνική κοινωνία και έννομη τάξη*”, Κέντρο Δικανικών Μελετών. Δικανικοί Διάλογοι IV, Αθήνα 1997, σσ. 115-126.

Εκκλησιαστικά Άτακτα, Άρθρα στο «Βήμα της Κυριακής» 1993-1998, Αθήνα: Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, β΄ έκδ., 2000.

«*Θεσμική μεταρρύθμιση σχέσεων πολιτείας - εκκλησίας. Η αυτονομία της εκκλησίας*» στον τόμο: “*Θρησκευτική ελευθερία και Δημοκρατία*”, Κίνηση πολιτών κατά του Ρατσισμού, Αθήνα 2000, σσ. 47-58.

«*Το ερώτημα του χωρισμού Εκκλησίας και Κράτους. Επίκαιρες σκέψεις*», Σύναξη, τεύχ. 75, Ιούλιος - Σεπτέμβριος 2000, σσ. 51- 57.

«*Η Εκκλησία κατά τη Δικτατορία και στη Μεταπολίτευση: η δικτατορία στην Εκκλησία*», Πρακτικά συνεδρίου: “*Η δικτατορία των συνταγματαρχών και η αποκατάσταση της δημοκρατίας*”, Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2016, σσ. 169-196.

Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου, γ΄ έκδ. (με τη συνεργασία Β. Κ. ΜΑΡΚΟΥ), Αθήνα - Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα, 2016.

«*Ερμηνεία του Προοιμίου και των άρθρων 3, 13 και 105 Σ.*» (σε συνεργασία με Γ. Ι. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟ) σε: Φ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ξ. ΚΟΝΤΙΑΔΗ, Χ. ΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ, Γ. ΓΕΡΑΠΕΤΡΙΤΗ, *Σύνταγμα - Κατ’ άρθρο ερμηνεία*, Αθήνα - Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα, 2017.

«*Επιπτώσεις των επεμβάσεων της Δικτατορίας στην Εκκλησία*», στον τόμο: “*Η δικτατορία των συνταγματαρχών. Ανατομία μιας επταετίας*” [επιμ.: Σ. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ - Δ. ΚΑΙΡΙΔΗΣ - Α. ΚΛΑΨΗΣ], Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 2018, σσ. 68-81.

«*Εισήγηση*» στην εκδήλωση του «Κύκλου Ιδεών» “*Κράτος και Εκκλησία*” [με τη συμμετοχή Μητρ. Μεσσηνίας ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΣΑΒΒΑΤΟΥ και ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ], Νομοκανονικά 1/2019, σσ. 9-17.

«Τα Συντάγματα 1844 και 1975 ως σταθμοί εκκλησιαστικής πολιτικής», Το Σύνταγμα 1-2/2020, σσ. 191-201.

Μαθήματα Εκκλησιαστικού Δικαίου (με τη συνεργασία Γ. Ι. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ), Αθήνα - Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα, 2020.

«Η χαρραγή του εθνοφυλετισμού και οι στρεβλώσεις της ελλαδικής αυτοκεφαλίας (1821-2021), στον τόμο: «Εργαστήριο η Ελλάς. Θεσμοί και καταστάσεις που δοκιμάστηκαν στην Ελλάδα από την Παλιγγενεσία έως τις ημέρες μας. Πρακτικά του Συνεδρίου του «Κύκλου Ιδεών», (επιμ.: ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, Κ. ΚΩΣΤΗΣ, ΕΥ. ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ), Αθήνα: Επίκεντρο, 2021, σσ. 162-169 [= Νομοκανονικά 1/2021, σσ. 11-40].

Η διαπάλη νομιμότητας και κανονικότητας και η θεμελίωση της εναρμονίσεώς τους, 2η έκδ. με *Επίμετρο*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα, 2022.

Οδηγίες για την υποβολή κειμένων

- Στα ΝΟΜΟΚΑΝΟΝΙΚΑ δημοσιεύονται πρωτότυπες και ανέκδοτες επιστημονικές μελέτες, γνωμοδοτήσεις, αποφάσεις των διοικητικών, πολιτικών και ποινικών δικαστηρίων όλων των βαθμών, καθώς και του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, πράξεις των Ανεξάρτητων Αρχών, βιβλιοκρισίες και βιβλιοπαρουσιάσεις, που εμπίπτουν στο γνωστικό πεδίο του Εκκλησιαστικού και Κανονικού Δικαίου.
 - Οι συγγραφείς δεσμεύονται ότι δεν υποβάλλουν το κείμενο προς κρίση και σε άλλα έντυπα ή σε δικτυακούς τόπους και ότι, από τη στιγμή που αυτό εγκρίνεται, δεν το δημοσιεύουν αλλού. Η μερική ή ολική αναπαραγωγή κειμένων που δημοσιεύονται στο περιοδικό επιτρέπεται μόνο με έγγραφη άδεια του Εκδότη.
 - Για τη δημοσίευση ή μη των κειμένων, καθώς και για τον χρόνο και τη σειρά δημοσιεύσεώς τους, αποφασίζει η Διεύθυνση του περιοδικού.
 - Τα προς δημοσίευση κείμενα, δικαστικές αποφάσεις και βιβλία για παρουσίαση αποστέλλονται στον Διευθυντή του περιοδικού, Καθηγητή ΙΩΑΝΝΗ Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, (e-mail: imkonidaris@law.uoa.gr) ή στις Εκδόσεις Σάκκουλα Α.Ε., (e-mail: nomokanonika@sakkoulas.gr), με την ένδειξη «για τα ΝΟΜΟΚΑΝΟΝΙΚΑ» και πλήρη στοιχεία του αποστολέα.
 - Τα κείμενα των άρθρων/μελετών/γνωμοδοτήσεων δεν πρέπει να υπερβαίνουν καταρχήν τις 5.000 λέξεις και πρέπει να συνοδεύονται από σύντομη περίληψή τους, κατά προτίμηση σε μία ξένη γλώσσα. Οφείλουν να ακολουθούν το σύστημα παραπομπών του περιοδικού (όπως προκύπτει από τις ήδη δημοσιευμένες μελέτες ή εξηγείται μετά από ερώτημα στις πιο πάνω ηλεκτρονικές διευθύνσεις) καθώς και τις συντομογραφίες που βρίσκονται δημοσιευμένες στην αρχή κάθε τεύχους.
 - Η παραπομπή στα ΝΟΜΟΚΑΝΟΝΙΚΑ γίνεται με τον αριθμό του τεύχους και το έτος εκδόσεως (π.χ. Νομοκανονικά 1/2018).
 - Κάθε συγγραφέας δικαιούται 25 ανάτυπα της μελέτης ή του άρθρου του.
 - Τα ΝΟΜΟΚΑΝΟΝΙΚΑ κυκλοφορούν τον Μάιο και Νοέμβριο κάθε έτους.
-

